

УДК 94(477)«1861:1917»33

РОЗВИТОК ПОЛЬОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1861-1917 РОКАХ

Мочернюк Я.М.

Інститут історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У статті висвітлено коло питань, пов'язаних з розвитком польового господарства в поміщицьких маєтках регіону в пореформений період. На основі архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкрито особливості розвитку польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії у пореформений період та його інтеграція в світовий продовольчий ринок. Проаналізовано структуру землеволодіння. Висвітлено здобутки господарств у вирощуванні зернових культур та іншої аграрної продукції. З'ясовано причини, що гальмували розвиток сільськогосподарського виробництва губернії.

Ключові слова: аграрний розвиток, польове господарство Київська губернія, сільське господарство, ринок, маєтки, врожайність.

Постановка проблеми. Селянська реформа 1861 р. в Російській імперії створила умови для розвитку ринкових відносин і подальшого їх проникнення в сільське господарство. В Київській губернії переорієнтація аграрного сектору на ринкові засади відрізнялась лише темпами проходження та місцевими особливостями. Однією з важливих відмінностей цього регіону від інших була найбільш питома вага родючих земель, де основним заняттям населення було землеробство. У такому контексті актуальним є вивчення розвитку польового господарства Київщини у пореформений період.

В умовах сучасного реформування агропромислового комплексу України вивчення вітчизняної аграрної історії цього періоду є досить важливим. Землеробство завжди відігравало вагомую роль у структурі сільського господарства з огляду на його значну соціальну роль, як основи харчування населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням розвитку сільського господарства Правобережної України як особливого регіону Російської імперії займалися Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко, Н. Р. Темірова [6], Ресент О. П., Сердюк О. В. [10], М. Казьмирчук.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз розвитку польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії у порефор-

мений період та його інтеграції у світовий продовольчий ринок.

Виклад основного матеріалу. Зростання попиту на хліб на внутрішньому та зовнішньому ринках, розвиток харчової промисловості, розширення транспортної мережі, сприяли швидкому зростанню на Київщині товарного польового господарства.

У досліджуваній період окреслилася спеціалізація окремих повітів губернії по переробці продуктів сільського господарства, що сприяло поширенню підприємництва, зростанню прибутковості поміщицьких маєтків. Наприклад, в Уманському, Черкаському, Звенигородському, Канівському, Таращанському, Сквирському повітах домінувало вирощування озимої пшениці, жита та ячменю. Липовецький, Канівський, Таращанський, Сквирський, Бердичівський, Чигиринський, Черкаський повіти вирощували цукровий буряк. Київський, Радомишльський повіти спеціалізувалися на вирощуванні жита, картоплі і гречки, Васильківський повіт спеціалізувався на вирощуванні жита, вівса, картоплі. Маєтки Київського повіту головним чином спеціалізувалися на овочевництві та на вирощуванні картоплі [1, с. 237].

Основною галуззю в поміщицьких господарствах Київської губернії в пореформений період було землеробство. Розвиток рільництва викликав попит на землю, що призвело до збільшення

посівних площ. Якщо, у 1860р. в губернії площа орних земель становила 2557 тис. дес. (57% до загальної площі), то у 1887 р. цей показник збільшився до 2808,3 тис. дес. (62% до загальної площі). Серед правобережних губерній найбільша площа орних земель була саме в Київській губернії. Протягом 1860-1887 рр. вона збільшилася на 251,3 тис. дес. (9,7%). Станом на 1887 р. в краї було розорано 62% усієї площі губернії, а у 1912р. цей показник становив 65% [2, с. 205].

Відмінні природно-кліматичні умови в повітах зумовили особливості складу поміщицьких угідь. По всіх повітах перше місце традиційно належало ріллі (від 56,2% до 75,4%), друге місце за обсягом посідали ліси (від 14,0% до 40,5%), потім розташовувалися луки (сінокоси), садиби й вигони. Маєтки північної частини губернії (Київський та Радомишльський повіти), де переважали піщані ґрунти, відрізнялися від іншої її частини. Тут площа ріллі становила відповідно 32,7% і 22,6%, а лісові угіддя – 55,3% і 59,2% [2, с. 207].

На структуру угідь істотно впливав світовий ринок: зростала питома вага ділянок під культурами, що користувалися найбільшим попитом. Найважливішим товаром пореформеного періоду залишався хліб. Розвиток землеробства зумовив не тільки збільшення посівних площ, а й збільшення валових зборів та підвищення врожайності зернових. Поміщицькі господарства відзначалися різноманітням злакових культур. Центральне місце посідали зернові, з яких основною була пшениця, яка приваблювала високою прибутковістю. Її вирощували практично всі господарства, під неї відводилися значні площі. Культивувалися найбільш ходові її сорти на ринку – арнаутка, сандомирка, банатка. Цьому сприяли відповідні природні умови, високий попит на ринку, мережа залізниць, яка постійно розширювалася.

З метою отримання прибутків підприємливі власники господарств поліпшували культуру землеробства та підвищували продуктивність тваринництва. Потреба підвищення врожайності та наявність достатніх площ спонукали до вдосконалення сівозмін, які залежали від потреби в культурах, віддаленості економії від заводів та природної родючості ґрунту.

Багатопільна сівозмінна в поміщицьких господарствах Київської губернії у досліджуваній період мала різні форми. Трипільля активно застосовувалося у невеликих поміщицьких господарствах. Наприклад, у маєтку Пузирки графів Тишкевичів у Бердичівському повіті на 470 дес. ріллі. У маєтку с. Пашківка Київського повіту, поміщика Спиридона Йосиповича Корнеєвича на 800 дес. землі. [3, арк. 120]. Але іноді трипільля зустрічалося і у великих маєтках. Так, у маєтку Соловійовки поміщика Е. П. Михаловського, у Радомишльському повіті, на 1634 дес. 1743 саж. ріллі застосовувалося трипільля, основну частину посівів займали озимі і ярі жито і пшениця [4, арк. 27].

З 24 маєтків Київського та Радомишльського повітів, обстежених у 1912р. Комісією з вивчення господарств Південно-Західного краю, у 9 застосовувалася 4-пільна сівозмінна (на 26,3% земельної площі), у 5 – 9-пільна (на 18,5%), у двох – 5-пільна (9,3%). Решта систем використовувалася у 11 маєтках по одній. З них у маєтку

Хабному застосовувалося 5 різних сівозмін – 5-, 10-, 13-, 14-, 16-пільля [5, с. 612].

У Липовецькому повіті у 61,3% маєтків використовувалося багатопільля, у 38,7% – трипільля, в Уманському повіті – 90,8% – багатопільля, 9,2% – трипільля, у Звенигородському повіті – 96,3% – багатопільля, 3,7% – трипільля, у Таращанському повіті – 80,5% – багатопільля, 19,5% – трипільля. У Липовецькому повіті у 93,6% маєтків переважало трипільля, у Таращанському повіті 100% [6, с. 194].

Як бачимо, на Київщині спостерігалось вдосконалення агротехнологій у землеробстві. Застосовувалися правильні сівозміни та штучні добрива, поширювалося травосіяння, запроваджувалися сучасні знаряддя для обробки ґрунту, машини для збирання врожаю та обмолоту хліба.

Угноєння ґрунту було притаманне поміщицьким господарствам, що робило їхні плантації більш родючими та прибутковими. Головною умовою для цього була наявність великої кількості худоби. Розширювалися площі, де застосовувалися мінеральні добрива.

Про результативність угноєння свідчать дані по Андрушівському маєтку Терещенків. Застосування добрив дозволяло збільшити врожайність на 34,9 берк. з десятини, що дозволяло виробити на 61,9 пудів більше з кожної десятини [7, с. 20].

У маєтках графів Бобринських у 1895р. гній застосовували на 2841 дес. (15,09%) і на 417 дес. – мінеральні добрива (2,2%), у 1905р. – 4145 дес. удобрювалося гноєм (19,04%), 1530 дес. – мінеральними добривами (7,25%), у 1912 р. удобрювалося гноєм 4457 дес. (16,28%) і 5502 дес. під мінеральними добривами (20,26%). Як бачимо, з кожним роком зростала кількість десятин землі, на яких використовували мінеральні добрива. Застосування добрив на 1 десятину коштувало у 1912 р. 7 руб. 76 коп. [8, с. 42].

Важливим показником розвитку землеробства, в якому відбиваються не тільки агротехнічні, але і соціально-економічні умови виробництва є урожайність. Середня врожайність з десятини приватновласницьких земель Київщини у 1901-1910 рр. була такою: жито – 91 пуд., пшениця – 92 пуди, овес – 87 пудів, ячмінь – 78 пудів [9, с. 57].

Врожайність зернових культур на Київщині була значно вищою, ніж середня по Російській імперії. Протягом 1901-1910 рр. середній збір усіх хлібів по 50 губерніям Європейської Росії становив 46 пуд. з десятини. Така різниця у врожайності пояснювалася не тільки різною якістю землі, а й рівнем розвитку землеробства.

У великих поміщицьких господарствах урожайність сільськогосподарських культур була на досить високому рівні. Так, в економіях графів Бобринських, де дуже важливу роль відіграла озима пшениця – банатка, середній урожай з десятини земельної площі становив у 1912 р. – 141,1 пуда, пшениці сорту озима – 127,9 пуда, кукурудзи – 130,6 пуди, озимого жита – 125,6 пуди, вівса – 133,6 пуди, ячменю – 103,2 пуди, ярової пшениці – 80,3 пуди, проса – 134,8 пуди, горох – 177,0 пуди, гречка – 67,4 пуди, цукровий буряк – 1920 пуди [8, с. 78].

Середня врожайність усіх ґрунтів Київщини за десятиліття з 1896 до 1902 рр. була такою: пшениця – 75 пудів, жито – 70 пудів, овес – 60 пудів. Варто навести й ціни на хлібні культури-

ри на Київщині у ті роки: пшениця – 0,71 крб. за пуд, жито – 0,48 крб., овес – 0,47 крб., гречка – 0,60 крб. Низькі ціни, безперечно стимулювали прагнення виробників експортувати зерно та виробити з нього на ринки Європи [10, с. 110].

Несприятливі кліматичні умови у 1907-1909 рр. вплинули на обсяги збору хлібних культур. Про це свідчать такі дані: середньорічний урожай головних хлібних культур на Київщині становив у 1905-1909 рр. – 79462,9 тис. пуд., в тому числі пшениця – 22008,3 тис. пуд., озима жито – 24293,7 тис. пуд., овес – 22057,1 тис. пуд., ячмінь – 11103,8 тис. пуд. За підрахунками історика та економіста П. Ляценка, виходячи з 15-ти пудової норми споживання на душу продовольчих хлібів, Київська губернія мала щорічно в середньому близько 15,5 млн. пудів. Місцева промисловість, що переробляла сільськогосподарську сировину, споживала не більше 3,5 млн. пудів хліба. Решта вивозилося за межі України. На залізниці та водні шляхи надходило дві третини середнього збору пшениці в зерні й борошні, не рахуючи навіть висівок [10, с. 112].

Врожайність на поміщицьких землях досягла досить значного рівня. Врожаї озимих хлібів і вівса з однієї десятини, в більшій частині губернії, в 1913-1917 рр. становила в середньому: жито – 100 пудів, озима пшениця – 108 пудів, овес – 91 пудів, ячмінь – 86 пудів. Середній валовий збір зернових з однієї десятини у 1908-1917 рр.: жито – 94 пуди, озима пшениця – 100 пудів, овес – 94 пуди, ячмінь – 85 пудів [11, с. 96-98].

Посівні площі Київщини, зайняті під зерновими культурами, були нерівномірно розподілені між окремими культурами. Серед зернових культур найбільші площі були зайняті під посівами озимих жита, пшениці, вівса, гречки, проса, та ячменю. Поряд з цим, посіви під яровою пшеницею та кукурудзою були відносно незначними. Протягом 1881-1913 рр. на Київщині площі посівів усіх культур, за винятком гречки та кукурудзи зросли. Це пояснюється тим, що в міру розвитку товарно-грошових відносин, господарства краю переорієнтували виробництво на вирощування культур, які користувалися підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку, насамперед пшениці.

Цукрова, винокурна та інші галузі промисловості, неухильно розвиваючись, сприяли значному поширенню площі посівів технічних культур – цукрових буряків, картоплі, олійних культур, та тютюну. Це підштовхувало великих землевласників на шлях перебудови своїх господарств на ринковій основі. З кінця 1840-х рр. до початку XX ст. площа посіву цукрових буряків на Київщині збільшилася з 21 до 300-400 тис. дес., тобто за півстоліття вона зросла майже у 20 разів [9, с. 30].

Сівба цукрових буряків, обробіток яких потребував значної кількості робочих рук і коштів, була доступна переважно великим господарствам.

Вже на середину 80-х рр. цукрові буряки сіяли в Київському і Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському та Липовецькому повітах – у с маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже у половині маєтків. Загалом в усіх цих повітах бурякові плантації займали 12,3% оброблюваних площ. Найменше

бурякових плантацій було у Радомишльському повіті (0,6%) [6, с. 37].

З 1883 до 1914 рр. посіви цукрових буряків на Київщині зросли у 2,5 рази. Якщо, у 1883-1888 рр. площі посівів цукрових буряків становили 80,7 тис. дес., у 1898-1900 рр. – 130,2 тис. дес., у 1901-1905 рр. – 134,0 тис. дес., у 1908-1912 рр. – 167,0 тис. дес., то вже у 1914 р. цей показник становив 201,8 тис. дес. [12, арк. 2].

Найбільше цукрового буряку збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній.

Київщина вирізнялася не лише розмірами посівів цукрових буряків, а й значно вищим від інших районів рівнем їх врожаю. Згідно з даними 1885-1902 рр., пересічний врожай буряків становив по повітах:

Таблиця 1
Урожай буряків у Київській губернії за 1885, 1902 рр.

Повіти	1885 р. (в пуд.)	1902 р. (в пуд.)
Уманський	385817.	590450
Звенигородський	814298	982835
Чигиринський	462456.	602546
Черкаський	886022	586955
Канівський	1047403	673631
Таращанський	642509	701258
Липовецький	770400	2195892
Бердичівський	608079	1114914
Сквирський	812090	795114
Васильківський	765551	954528
Київський	406209	449756
Радомишльський	14623	27800
Всього по губернії	7615467	9675679

Джерело: розроблена автором за даними [12, арк. 1-2]

Аналізуючи дані щодо середнього збору буряків з однієї десятини в поміщицьких господарствах Київщини в 1885, 1902 рр., необхідно зазначити, що вони мали ширші можливості щодо застосування засобів для підвищення врожайності своїх ланів – тому в них були порівняно вищі збори цукрових буряків [12, арк. 3-4].

Вирощували в Київській губернії і картоплю. Площа під цією культурою у 1870-78-ті рр. збільшилась в 1,7 рази. Збільшення площі під картоплею характерне як для великих поміщицьких, так і для дрібних селянських господарств. Так, у 1870 р. на території губернії було посаджено біля 229 тис. четв. картоплі, а у 1878 р. – 354 тис. четв. Зібрано у 1870 р. 1302 тис. четв. картоплі, а у 1878 р. – 2524 тис. четв. Цей продукт використовувався як сировина для гуральництва, картопля стає звичною їєю стравою на селянському столі [13, арк. 50].

У 1881 р. під картоплею було засаджено по повітах: Уманський повіт – 3480 дес. (3% від усієї площі); Звенигородський повіт – 1543 дес. (2%); Чигиринський повіт – 1407 дес. (2,6%); Черкаський повіт – 1441 дес. (2,7%); Таращанський повіт – 1115 дес. (1,7%); Липовецький повіт – 426 дес. (0,6%); Канівський повіт – 687 дес. (1,2%); Бердичівський повіт – (1,8%); Сквирський повіт –

899 дес. (1,9%); Васильківський повіт – 613 дес. (0,7%); Київський повіт – 3225 дес. (4,7%); Радомишльський повіт – 6341 дес. (8,2) [13, арк. 53].

Висновки. Отже, в Київській губернії пріоритетне значення належало землеробству, яке відзначалося різноманіттям польових культур. Центральне місце посідали зернові з яких основними були високоприбуткові пшениця та жито. Цьому сприяли природні умови, мережа залізниць, попит на ринку. Другою за популярністю

серед культур були цукрові буряки. Найбільш прибутковими на Київщині були багатогалузеві господарства, що мали розвинуті переробні галузі: цукроваріння, винокуріння, гуральництво. Наприкінці XIX – на початку XX ст. примітивні сільськогосподарські знаряддя витісняються досконалішою технікою, яка відзначається вищою продуктивністю. Рівень запровадження сільськогосподарських машин прискорював прогрес в маєтках.

Список літератури:

1. Романюк Н.Й. Сільські підприємці і підприємництво в Україні: 1861-1914 рр.: [монографія] / Н.Й. Романюк. – Житомир: Полісся, 2012. – 597 с.
2. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 305 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8144. – 293 арк.
4. ЦДАУК. – Ф. 491. – Оп. 67. – Спр. 158. – 217 арк.
5. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – Вып. 1. – 231 с.
6. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н.Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
7. Описание имений принадлежащих Н.А. Терещенко. – К., 1900. – 123 с.
8. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Андрея, Алексея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве. – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 197 с.
9. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції (1905-1907 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 331 с.
10. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
11. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189 с.
12. ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 539. – Спр. 158. – 2 арк.
13. ЦДАУК. – Ф. 442. Канцелярія Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп. 535. – Спр. 355. – 76 арк.

Мочернюк Я.М.

Институт исторического образования

Киевского национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова

РАЗВИТИЕ ПОЛЕВОГО ХОЗЯЙСТВА В ПОМЕЩИЧЬИХ ИМЕНИЯХ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1861-1917 ГОДАХ

Аннотация

В статье освещены круг вопросов, связанных с развитием полевого хозяйства в помещичьих имениях региона в пореформенный период. На основе архивных источников, периодических изданий и специальной литературы раскрыты особенности развития полевого хозяйства в помещичьих имениях Киевской губернии в пореформенный период и его интеграция в мировой продовольственный рынок. Проанализирована структура земледелия. Освещены достижения хозяйств в выращивании зерновых культур и другой аграрной продукции. Выявлены причины, которые тормозили развитие сельскохозяйственного производства губернии.

Ключевые слова: аграрное развитие, полевое хозяйство, Киевская губерния, сельское хозяйство, рынок, имения, урожайность.

Mocherniuk Y.M.

Institute of History Education

National Pedagogical Dragomanov University

FIELD DEVELOPMENT SECTOR IN ESTATES IN THE KIEV PROVINCE 1861-1917

Summary

The article highlights a range of issues related to the development of the field of the economy in the estates of the region in the post-reform period. Based on archival sources, periodicals and professional literature in the field of the features of the economy in Kiev province estates in the post-reform period and its integration in the global food market. The structure of agriculture. Deals achievements farms in growing crops and other agricultural products. The reasons that hindered the development of agricultural production of the province.

Keywords: agricultural development, the field of Kiev province, agriculture, market, estates, crop capacity.